

נוסח זכרון תרועה' בראש השנה שחל בשבת*

יום זה אם יקרה בשבת קדש / זכרון תרועה מקרא קדש.

טבעו אם בחל יבואכם / צו לתקע בכל גבולכם / יום תרועה יהיה לכם

פיוטו של רבי שמעון בר יצחק לא' דרה, המתחיל 'שמו מפארים עדת חבלו'

עיקרו של יום הזכרון מתבטא בתקיעת השופר, וזו היא המצוה היחידה שנאמרה בתורה לגבי ראש השנה (ויקרא כג כד): "בחודש השביעי באחד לחודש יהיה לכם שבתון, זכרון תרועה מקרא קודש". גם בימינו סדר התפילה והתשובה כולם סובבים את קולות השופר, ועיני הכל נשואות אליו.

אולם חכמים ז"ל גזרו שלא יתקעו בראש השנה שחל בשבת, מפני שהכל חייבין בתקיעת שופר, ואין הכל בקיאים בתקיעת שופר, גזירה שמא יטלנו בידו וילך אצל הבקי ללמוד, ויעבירונו ארבע אמות ברשות הרבים. גזירה זו גרמה לשינויים בנוסחי התפילה והפיוט בראש השנה שחל בשבת. רבים משינויים אלו לא התקבלו פה אחד אצל עדות ישראל לפזורותיהן; יש מן השינויים שהתאזרחו רק אחרי שנים רבות, ויש מהן שעד היום לא נתקבלו.

אדרש כאן להזכרת המועד בעיקרה של התפילה, היינו בברכת 'אתה בחרתנו' וכן בקידושו של יום. הזכרות אלה מעכבות ומי שדילג עליהן יש לו לחזור ולברך.

**אתה בחרתנו מכל העמים, אהבת אותנו ורצית בנו, ורוממתנו מכל הלשונות,
וקדשתנו במצותיך, וקרבתנו מלפנו לעבודתך, ושמך הגדול והקדוש עלינו
קראת. ותתן לנו ה' אלהינו באהבה את יום (השבת הַזֶּה וְאֵת יוֹם) הַזְכָּרוֹן הַזֶּה,
יום (לשבת זכרון) תרועה (לשבת באהבה) מקרא קודש זכר ליציאת מצרים.**

בנוסח התפילה שלפנינו, כפי שמופיע ברוב הסידורים הנפוצים, יש כמה 'הוראות' לשינוי כאשר ר"ה חל בשבת. מובן מאליו שיש להזכיר את השבת בברכת היום, ונוסף לכך, הואיל ואין תוקעים לכאורה אין לומר "יום תרועה", ולכן משנים ואומרים "זכרון תרועה" במקומו¹. דבר זה נראה פשוט וברור, אולם לאחר בדיקה מקיפה ויסודית נוכחתי לראות שיסודו של הנוסח היה תמיד – בין בשבת בין בחול – "זכרון תרועה", ובמרוצת הזמן נשתנה הנוסח והחלו לומר "יום תרועה", בלא להבדיל בין שבת לחול. כעבור תקופה עוררו אחדים שלכאורה אי אפשר לומר "יום תרועה" בשבת בשעה שלא תוקעים, ולכן שינו לנוסח דידן. הרבה זמן עבר עד ששינוי הנוסח השתרש בנוסחי הקהילות, ורק עדה אחת עדיין שומרת על הנוסח המקורי, והיא עדת התימנים המפורסמת בשמרנותה (כיום קיימת המסורת רק אצל הבלאדים).

* בסיס המאמר נכתב ונשלח בשנת תש"ע, מאז התחדשו ונתווספו בו דברים ששולבו במאמר הנוכחי.

¹ בתקופת הגאונים כבר דנו לגבי אמירת המלים "באהבה" ו"בשמחה", ואכמ"ל.

דרך אגב נווכח לדעת, ששינוי זה גרם לבלבול הדעת ונוסחאות שונים ומשונים במחזורים לסוגיהם, עד שכיום השתלשל הנוסח ל"יום זכרון תרועה" שאין לו מקור ויסוד!

מקור השינוי

הבבלי והירושלמי נחלקו בטעמו של ביטול תקיעת שופר בראש השנה שחל בשבת. במשנה נאמר (בבלי ר"ה כט ע"ב): "יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת, במקדש היו תוקעין, אבל לא במדינה". ושאלו על כך בגמרא: "מנא הני מילי? אמר רבי לוי בר לחמא אמר רבי חמא בר חנינא: כתוב אחד אומר: **שבתון זכרון תרועה**, וכתוב אחד אומר: **יום תרועה יהיה לכם**. לא קשיא; כאן ביום טוב שחל להיות בשבת, כאן ביום טוב שחל להיות בחול". בהמשך הקשה רבא כמה קושיות על יישוב זה, והסיק: "אלא אמר רבא: מדאורייתא מישראל שרי, ורבנן הוא דגזור ביה, כדרבה. דאמר רבה: הכל חייבין בתקיעת שופר, ואין הכל בקיאים בתקיעת שופר, גזירה שמא יטלנו בידו וילך אצל הבקי ללמוד, ויעבירו ארבע אמות ברשות הרבים. והיינו טעמא דלולב, והיינו טעמא דמגילה".

לפי מסקנת הגמרא אין הטעם מדרשת הפסוקים אלא מגזירת חכמים בעלמא. אולם בירושלמי (פ"ד ה"א) נשאר דרשת המקראות שהובאה בבבלי, ודרשה זו לא נדחתה².

מנוי וגמור הוא, ששני מרכזי היהדות בתקופת התלמוד והגאונים, ארץ ישראל ובבל, הטביעו את חותמם על דמות התפילה ומנהגי בית הכנסת, כדרך שעיצבו את קלסתר פניה של היהדות בכל תחומיה. שרשי נוסח התפילה, ובמיוחד השתלשלות ריבוי מנהגיה וגלגולי נוסחאותיה, נעוצים בשתי המסורות שנתגבשו בנוסח ארץ ישראל ובנוסח בבל, שעל אף המשותף בהם נבדלים זה מזה בתוכן ובצורה. ידועה החלוקה שהנחילו לנו החוקרים, שנוסח אשכנז מבוסס על מנהג איטליה ששרשו בארץ ישראל, ולעומתו נוסח ספרד מבוסס על גאוני בבל שינקו מן התלמוד הבבלי. לעניינינו, הלוא לפי דעת הבבלי שהגזירה שלא לתקוע בשבת היא גזירת חז"ל גרידא ואין לכך רמז במקרא, ומדאורייתא יש לתקוע גם בשבת, לכן לכאורה, היו אין לבבליים לשנות ועליהם להזכיר אותו נוסח בין כשחל בחול ובין כשחל בשבת. לעומתם, מנהג אשכנז המבוסס על נוסח ארץ ישראל, יש להם לכאורה לחלק בין חול לשבת.

כפי שנווכח להלן, חלוקה זו קרובה לאמת. הבבליים ובעקבותיהם הספרדים אכן לא שינו, והיה להם נוסח אחיד לשבת ולחול – "זכרון תרועה"; ורק אחרי גירוש ספרד החל להסתמן השינוי. נוסח אשכנז ואיטליה המקורי³ היה כנוסח בבל, אבל בשונה מהם – כבר בתקופת הראשונים החלו לשנות, ושמן

² וכ"ה בעוד מדרשים ארצישראליים: ויק"ר כט י; פסיקתא דרב כהנא כג.

³ רבי צדקיהו מן העונים, מחכמי רומא, מביא בספרו המפורסם 'שבלי הלקט' בשם "יש מקשים", למה לי להביא גזירה של שמא יעבירונו, הלא כך משמעות הפסוקים? ותירצו, שאה"נ הגזירה היא פירוש וטעם לגזירת המקרא, למה אכן לא תוקעים מן התורה, משום שמא יעבירונו. והדברים נפלאים ביותר, ושמן יש הד למסורת ארץ ישראל שעדיין הזהד באיטליה. באותה דרך יש לציין לספר 'מושב זקנים' (לונדון תשי"ט, עמ' שפו), המבוסס על מסורת אשכנזית-צרפתית, המביא הסבר בשם רבי עמרם לדברי הפסוקים בפרשת אמור על פי פשט, התואם לדברי הירושלמי (איני יודע באי רבי

ראש השנה תשפ"א

עובדה זו מצביעה על מסורת עתיקה שהתעוררה אצלם. ואכן, אחרי חיפוש נתקלה מציאה לידי, והוא דברי 'שבלי הלקטי' (סי' רפו) המבאר היטב את שני מנהגים שונים אלו, ומבארם שהאחד כפי הבבלי והאחר כמסורת הירושלמי.⁴

נוסח בבל

בנוסח הבבלי המקורי אין חילוק בנוסח, ובין בשבת ובין בחול אמרו "זכרון תרועה". כך כתב רבי עמרם, גאון סורא אחרי רב נטרונאי, בסידורו⁵: "ותתן לנו... את יום הזכרון הזה זכרון תרועה מקרא קדש". וכ"כ רבי סעדיה, גם הוא גאון סורא, בסידורו⁶: "ותתן לנו את יום הזכרון הזה באהבה זכרון תרועה מקרא קדש". היינו שזכרון תרועה היינו הזכרת התרועה ממש, ולא זכרון של מעשה התקיעה, אלא לעורר הזכרונות ע"י תקיעתנו⁷. וכן מפורש בתשובת רב האי גאון, חותם תקופת הגאונים, שהנוסח בשבת כמו בחול, אלא שמזכיר של שבת⁸.

עמרם מדובר, והוא מוזכר בכל הספר רק פעם אחת). גם רבי אליעזר ב"ר טוביה מבולגריה, בן דורו של רש"י, פירש כן את פשט הפסוק (פסיקתא זוטרית, פ"א פנחס).

בפירושו על התורה 'מנחה בלולה' (ויקרא כג כד) מפרש ר' אברהם ראפאפורט מווירונה שבאיטליה [-שנ"ו], את הפסוק "בחודש השביעי באחד לחודש יהיה לכם שבתון זכרון תרועה מקרא קודש". וכך הוא מטעים את הכתוב: אם יהיה לכם ר"ה בשבתון אזי זכרון תרועה. וכנראה שהיתה זו מסורת איטלקית!

⁴ אם כי אין הדברים ברורים עדיין. עם גילוי הגניזה הקהירית ובעקבותיו מחקרו האדיר של פרופ' פליישר על נוסח התפילה הארצישראלית בתקופת הגאונים, גילה פליישר כמה וכמה נוסחאות לר"ה שחל בשבת, ואכן יש שינוי בין שבת לחול, אבל לא תואם לגמרי אם הנוסח שלנו. נוסח ארץ ישראל הרווח בר"ה היה: את יום מקרא קודש הזה, את יום ראש השנה הזאת, את יום הזכרון הזה, את יום תרועה הזאת [ויש נוסח: התרועה הזאת, כמתחייב מדקדוק הלשון]. נשתמרו כמה קטעים לר"ה שחל בשבת, ובכולם הושמטה "יום התרועה". לדוגמה: "יום המנוח זה יום מקרא קודש הזה יום ראש השנה הזה יום הזכרון הזה" (מנהגי תפלה ארץ ישראל בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 121-122). את "התרועה" השמיטו, בלא ממלא מקום של "זכרון תרועה"!

⁵ סדר רבי עמרם גאון, מהדו' גולדשמידט, עמ' קלו.

⁶ סידור רס"ג, עמ' ר"ט.

⁷ ידוע שיש להפסיק בין תקיעות של רשות לשל חובה, ולא לתקוע ערב ר"ה. וגם כי האי שתא, שאין תוקעים ביום א' של ר"ה, יש להפסיק כבר מערב ר"ה, על אף שיש הפסקה של יום השבת, אלא כיון שאומרים "זכרון תרועה" הוי כאילו תקע (מ"ב תקפ"א ס"ק כד. ונראה לי שמקורו מפתחי עולם!). בתשובתו שעדיין מוטלת בכת"י מסיק ר' עקיבא יוסף שלזינגר שבשנה שר"ה חל בשבת מותר לתקוע בערב ר"ה, ואחת מראיותיו שתיקנו חז"ל לתקוע כל ערב שבת סמוך לחשיכה, וכי בערב ר"ה שחל בשבת לא תקעו! (העירני לזו המו"צ ר' משה שיינברגר).

⁸ התשובה הובאה במאה שערים לר"י גיאת, פיורדא תרכ"א, ח"א עמ' לח; ומשמם לטור סי' תקפב [דלא כפי שהבין ר' יעקב בכרך בהגהותיו על הטור, הובאה במהדורת מכון ירושלים].

נוסח בבל נמשך ונשתמר עם הגירת יהודיה לארצות ספרד. העדות הראשונה על כך נמצאת אצל רבי שלמה ב"ר נתן מסג'למסה שבמרוקו, בן דורו של הר"י⁹. נוסחו: "ותתן לנו ה"א את יום הזכרון הזה זכרון תרועה"⁹.

תחילת השינוי

בתקופה מאוחרת יותר מתחיל לבצבץ נוסח המבדיל בין חול לשבת, ודבר זה צריך תלמוד, מפני שנוסח זה נמצא כתוב כבר בתשובת רבי שמואל ב"ר חפני, מאחרוני גאוני סורא, המעיד בשם הנוסח **בשתי הישיבות**: "שאם חל ר"ה בשבת אומרים מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון את יום הזכרון הזה **זכרון תרועה** מקרא קדש. ואם חל להיות בחול, אומרים יום תרועה מקרא קודש". דבר פלא הוא, שהרי בני גילו ותקופתו של רשב"ח אינם מביאים שינוי בנוסח בין שבת לחול, ותמוה היכן שמע על שינוי זה, הרי מכל התעודות הבבליות מפורש שלא חילקו בין שבת לחול, ויתר על כן, כל יוצאי בבל המשיכו במסורתם הקדומה ולא מצאנו חבר לדעתו של רשב"ח.

על כל פנים, תשובה זו הובאה בראבי"ה¹⁰, ומשם הורק לרא"ש (ר"ה ד יד) ומשם לטור (או"ח תקפב). ועל כרחך יש לומר שלשון הראבי"ה מדויק יותר מהנוסח המובא ברא"ש (ממנו משמע שבשתי הישיבות חילקו בין שבת לחול). וכך כתב בראבי"ה: "מנהג שתי הישיבות לומר בר"ה מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון. **והוסיף לומר נמי**, שאם חל ר"ה בשבת אומר וכו' זכרון תרועה וכו', ואם חל בחול אומר יום תרועה באהבה מקרא קודש". היינו, שדבר החילוק בין שבת לחול הם דברי רשב"ח עצמו ולא מנהג שתי הישיבות; ומכאן שרב סעדיה ורב עמרם המשיכו את הנוסח הותיק, ואחריהם נהג מנהג ספרד, ורשב"ח הוא שחידש את המנהג לשנות (כנראה על סמך מנהג שנשתקע), ואחריו נהגו קהילות אשכנז, כפי שמביע הטור במלים מפורשות.

וכפי הנראה שרשו של מנהג השינוי נעוץ בארץ ישראל. ראייה אלימתא ששרשו בארץ ישראל הוא, מפני שמצאנוהו לראשונה במסכת סופרים (פרק יט הלכה ח) המיוסד על תורת ארץ ישראל, ובפרט פרק זה שכל כולו תורת ארץ ישראל¹¹. כך נאמר שם: "אם חלה ר"ה להיות בשבת, אינו אומר יום תרועה אלא **זכרון תרועה**, לפי שאין תקיעת שופר דוחה את שבת בגבולין משום גזירה"¹².

⁹ סידור רבי שלמה ב"ר נתן, ירושלים תשנ"ה, עמ' מה.

¹⁰ מסכת ר"ה, עמ' 231; מהדורת דבליצקי, ב"ב תשס"ה, ח"ב, עמ' קנג.

¹¹ כפי אשר האריך להוכיח מ' היגער במבואו למסכת סופרים בההדרתו נ"י תרצ"ז, פרק ג סעיף יג, עמ' 30.

אם כי עדיין, הנחה זו צריכה תלמוד, שהרי הלכה זו פותחת עם דיני הוספת בקשות בתוך ג' ראשונות של תפלת העמידה, וכפי שהוכיח נפתלי וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א, עמ' 24, בנוסח ארץ ישראל המקורי, לא הוסיפו שום בקשה ותפלה.

¹² שני מילים אחרונות אלה מהוות פירכא למה שכתבתי לעיל, שיסוד המחלוקת אם משנים את הנוסח בשבת הוא ההבדל בין תורת ארץ ישראל לתורת בבל, אם ביטול התקיעה בשבת היא מן התורה או גזירת חכמים, ומוכח מכאן דלא כדברי שבה"ל הנ"ל. העירני לכך ידידי הרב משה דוד צ'צ'יק.

נוסח ספרד

ואולם, המשמעות הפשוטה בדברי גדול המורים בספרד הוא הרמב"ם ב'סדר תפלות כל השנה', שאין הבדל בין חול לשבת, ונוסחו בדפוס: "ותתן לנו ה"א את יו"ט מקרא קודש הזה, זכרון תרועה באהבה". ובכת"י המדויקים הנוסח הוא: "את יום הזיכרון הזה זכרון תרועה באהבה"¹³. וכן מפורש בנוסחו לקידוש של ר"ה: "ותתן לנו ה"א באהבה את יו"ט מקרא קודש הזה זכרון תרועה מקרא קודש באהבה זכר ליצי"מ". ולא חילק בין חול לשבת, רק בחתימת הברכה הוא מפרט: "ואם חל להיות בשבת חותם מקדש השבת וישראל ויום הזכרון, כדרך שחותם בתפלה". וכן מפורש אצל רבי חייא ב"ר שלמה מברצלונה, תלמידו של הרשב"א, ב'ספר השלחן'¹⁴ המיוסד על הלכות ונוסחאות התפלה, והוא אוצר בלום להתחקות אחרי נוסח ספרד המקורי.

וכן היה מנהג הפשוט אצל כל קהלות המזרח, כפי שאפשר להיווכח מסידוריהם שנותרו בכת"י: סידור מנהג צפון אפריקה (סרט 25510); סידור מנהג ארם-צובה ובגדד וקטלוניא (כת"י ותיקן ס' 618). וכן הוא בסידורים העתיקים של מנהג פרס¹⁵.

אם כן, לכאורה משמע מרהיטות לשון הרמב"ן ותלמידיו, שהעתיקו את לשון מסכת סופרים שהוא שורש המנהג המבדיל בין שבת לחול, שאף הם סוברים כמותו. אולם נראה, כדי להשוות את השיטות, שהעתקה זו אינה משקפת את המנהג בארצם, ואפרש דבריי:

¹³ ראה רמב"ם מדויק, מהדו' ר"י שילת, עמ' קפ"א; וכ"ה במהדו' ר"י קאפח, עמ' תשכד. וכן הנוסח בסדר התפילה של הרמב"ם כת"י אוקספורד שפרסם ד' גולדשמידט, 'מחקרי תפילה ופיוט', ירושלים תש"מ, עמ' 210.

כאן המקום לציין מעשיה תמוהה שמסרו שניים מחשובי חסידי חב"ד שנפגשו עם רבי יוסף ראזין בעל 'צפנת פענח' הידוע כהעילוי מראגטשוב, שפירש באופן אחר את דברי הר"מ. וכך היה מעשה: ביום ד' בתשרי שנת תרפ"ה נפגשו עמו שניים מחשובי חסידי הרי"ף, וסיפרו לו על עבודת ר"ה של רבם הדגול. בין הדברים סיפרו שתפילת ליל ר"ה התארכה פרק זמן מרובה. הגאון תמה על הנהגה זו, הרי ליל ר"ה מוגדר בחסידות כ'דורמיטא' שהוא ענין שינה, ובלילה זה אין כל מציאות הזמן, ומהו א"כ ענין אריכות התפילה? אלא הוסיף הגאון: ידוע שגם בעל התניא האריך בתפלת ליל ר"ה... אלא בענין זה קיימת נפק"מ להלכה, שהרי הרמב"ם פוסק שקידוש ליל ר"ה יש לומר בנוסח "ותתן לנו... זכרון תרועה" והגם שיש מפרשים שכוונתו לר"ה שחל בשבת, אך מפשטות לשונו מוכח שכן דעתו בכל גווניו. והביאור הוא שזה נעוץ בדין שאין מקדשין את החודש בלילה, א"כ בליל ר"ה לא שייך כלל ענין התרועה אלא "זכרון תרועה", והוא ענין אחד עם ה'דורמיטא', ונראים דבריו. אך למרות זאת קבע בעל התניא לומר [בקידוש] "יום תרועה"! סיפור זה הביאו ידידי הרב יהושע מונדשיין ז"ל, מגדל עז, כפר חב"ד תש"מ, עמ' צג. והנה, לא מצאתי מפרשי הר"מ שיפרשו את כוונת הר"מ רק לר"ה שחל בשבת (ועיין בתרומת הדשן סימן קמה), וגם לא יתכן לפרש כך, כמובן לכל בר בי רב. ועוד יתירה מזו, האם רק בקידוש גרס הר"מ כך, הלא במשך כל תפילות ר"ה, ערבית שחרית ומנחה, גרס כך, וע"כ מסתמא 'תלמיד טועה מסרו'.

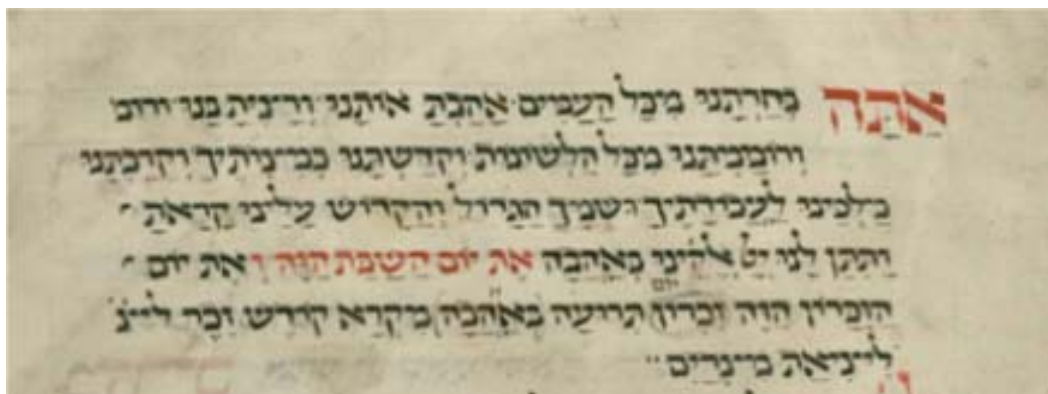
¹⁴ ספר השלחן, מהדורת ר' משה בלוי, נ"י תשמ"ד, שער א, עמ' רנה. ספר נוסף שגם הוא מיוסד על סדר התפלה של נוסח ספרד, הוא ספר 'צרוח החיים' לרבי חיים ב"ר שמואל מטודילה (ירושלים תשכ"ו), גם הוא תלמידו של הרשב"א, אבל בהגיעו לסדרו של ר"ה, לא פירט כלל את נוסח התפלה.

¹⁵ לדוגמה כת"י לונדון הספריה הבריטית, גסטר 10576.

הרמב"ן (ראש פרק ד מר"ה), עמד על הוספת 'זכרנו' וימי כמוך' בתוך ג' ראשונות, ושהקדמונים לא מצאו אסמכתא חזקה להתיר הפסק במקום שאסור להפסיק: "ולא מצינו להם בראשונים עיקר בדברי רבותינו, אלא במסכת סופרים", ומעתיק את כל ההלכה ממסכת סופרים, כולל סיומו: "ואם חל ר"ה להיות בשבת אינו אומר יום תרועה אלא זכרון תרועה"¹⁶. לכך יש לומר שאגב רישא נגרר והעתיק את הסיפא, אבל לא שמנהגו היה כך. וראיה לדבר, משום ששניים מתלמידי הרשב"א כתבו מפורשות שהמנהג הוא שאין לחלק.

נוסח אשכנז העתיק

גם מנהג צרפת ואשכנז הקדום וגרורותיה, כגון אנגליה, שאין לחלק בין שבת לחול. ואלה הסיפורים והמחזורים שלא צוין בהם שינוי בנוסח במערב אשכנז ולעולם הנוסח הוא: "זכרון תרועה": כת"י ספריית ברלין, מס' 10 (המחזור החשוב ביותר המשמש אבן יסוד לפיוטי ונוסח אשכנז), עמ' 11; מחזור מפורסם ששימש לש"ץ וורמייזא; מחזור כת"י אוקספורד בודליינה, מס' 627 (נכתב בשנת ה"א יח); סידור נוסח אשכנז, (נכתב בשנת כד)¹⁷ כת"י אוקספורד בודליינה (נכתב בשנת ל' לערך), מס' 321; כת"י פרמא מס' 2892 (נכתב במאה ה"ג).

מחזור וורמייזא

וכן מפורש בספרי ההלכה של חכמי אשכנז: סידור המיוחס לרבי אליעזר ב"ר נתן ממגנצא, הידוע בכינוי 'הראב"ן'¹⁸; סידור המיוחס לרבי אלעזר מוורמייזא בעל הרוקח¹⁹; בספר 'אמרכלי' (מבית מדרשו

¹⁶ דברי רמב"ן הועתקו אצל תלמידיו הריטב"א והר"ן ועוד.

¹⁷ כת"י פריס 644, עמ' 34. התודה לידיד הרב אהרן גבאי שהפנה אותי לסיפורים מזרחיים אלה.

¹⁸ פורסם ע"י ר' אלתר יי הרשלה, גנוזות, ג (תשנ"א) עמ' קיב.

¹⁹ סידור עם פירוש הרוקח, עמ' תרצ.

ראש השנה תשפ"א

של הרא"ש) נאמר בנוסח הקידוש שגם בחול אומרים **זכרון תרועה**²⁰. וכן כתב בשו"ת תרומת הדשן סימן קמה: "בשם אחד מהגדולים שקיבל כן מרבותיו שיש לומר לעולם **זכרון**".

על מנהג צרפת מעיד במחזור וויטרי בנוסח של קידוש²¹. וכן נהוג היה בדרום צרפת, כפי שמפורש בנוסח הקידוש אצל רבי מנחם המאירי²², ובנוסח התפלה והקידוש אצל בן דורו רבי אהרן הכהן מלוניל²³.

וכן הוא במחזורים של נוסח צרפת המקורית / הישן: ותתן לנו ה"א באהבה את **יום המנוח הזה** ואת יום הזכרון הזה **זכרון תרועה**...²⁴; ובמחזורים נוסח פרובנס²⁵.

וכן הוא בכל מחזורי העתיקים של מנהג איטליה: מנהג רומא²⁶, מנהג איטליה²⁷; וכן הוא בנוסח רומא, לדוגמא: במחזור מנהג רומא כת"י שנת ר"מ, אוסף ווטיקן 355 (סרט מס' 23239) דף 182/ב. מחזורי דפוס: שונציין רמ"ו (עמ' קעו).

גם ב'עץ חיים' לרבי יעקב ב"ר יהודה חזן מלונדון²⁸: "ותתן לנו ה' באהבה את יום הזכרון הזה, זכרון תרועה באהבה", ולא חילק בין שבת לחול. נוסח 'אשכנזי' זה התחלחל לרוב בדפוסים הראשונים של מחזורי נוסח ספרד: כך הוא גם בנוסח ספרד – נאפולי ר"ן; ווינציאה רפ"ד; ונוסח ברצלונה – שאלוניקי רפ"ז (עמ' ל); קושטא ר"צ, ועוד.

במחזור מנהג קנדיה מהמאה הטי"ז²⁹ מופיע בפנים רק הנוסח לחול: "את יום הזכרון הזה יום תרועה באהבה", ועל הגליון רשום בכת"י מאוחר: "בשבת אומר את יום המנוח הזה". לגבי 'יום תרועה' אין שינוי!

²⁰ כן מסר מהר"ש מאוסטרייך בשמו; וכן נהג מהר"ש עצמו – הובא במנהגי מהר"ש סימן רח: "...וראיה לדבר, כי בכל המחזורים תמצא כתוב באתה בחרתנו **זכרון תרועה**". וכן הובא במהרי"ל הלי ר"ה סעיף ח. ומעניין שמהרי"ל שהיה תלמיד תלמידו של מהר"ש שינה למנהג החדש.

מהר"ש תמה על מנהג עצמו, שהרי לפי דברי הפייטן שהובאו בראש היריעה משמע שיש שינוי בין שבת לחול, ומתרחץ שכוונת הפייטן לא לשינוי האמירה, אלא לעצם המעשה, שאין תוקעים אלא שמזכירים את התרועה.

²¹ מחזור ויטרי, סי' שיד, עמ' 345.

²² חבור התשובה, מאמר ב פרק ב, עמ' 364.

²³ ארחות חיים, סדר תפלת ר"ה, סעיף ב. על אף שלקמן בסעיף ו העתיק את לשון מסכת סופרים, אולם נראה שאינו משקף את נוסחו שלו.

²⁴ מחזור מנהג צרפת משנת ס"ד, כת"י פרמא 3066 עמ' 26 [ע"י המלה מנוח, רשום בכת"י שונה "השבת"; כת"י מלון מס' 14 (סרט 1202) מאה ה-י"ג, דף 313/ב.

²⁵ כת"י בהמ"ל, 4602.

²⁶ כת"י רומא קזנטונה 3085, סרט 85; בהמ"ל סי' 4607.

²⁷ פאנו רס"ג ועוד רבים. F

²⁸ בן דורו של מהר"ם מרוטנבורג, עץ חיים, ירושלים תשכ"ב, ח"א, עמ' צו.

²⁹ ספריית הוויטיקן מס' 320, עמ' 158.

נוסח אשכנז החדש

התפנית החלה באשכנז, ועם הזמן התפשטה לפולין ואח"כ אצל עדות המזרח. רק אצל עדת התימנים נמשכה המסורת העתיקה.

את השינוי בנוסח **אשכנז** בין שבת לחול מצאנו לראשונה (?) אצל רבי אליעזר מביהם, תלמידו הגדול של ר"ת, כפי שמוסר תלמידו רבי אברהם ב"ר עזריאל בספרו הגדול 'ערוגת הבושם': "ואין לומר בשבת יום תרועה יהיה לכם, כי אין תוקעין בשבת, כך אמר מו' הר' אליעזר מביהם"³⁰. אחריו מצאנו את השינוי אצל רבי אלעזר בעל הרוקח³¹ וכן אצל רבי מאיר הכהן תלמידו של מהר"ם³².

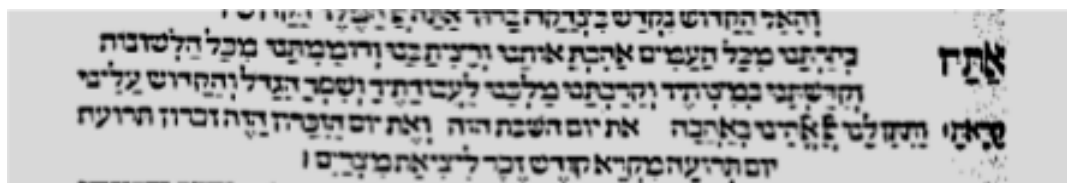
כך מפורש גם אצל רבי חזקיהו ב"ר מנוח המפורסם על שם ביאורו 'חזקוני' על התורה, שחי בצפון צרפת, בן דורו של רבי יחיאל מפאריס. בפירושו לפרשת אמור הוא מבאר את שינוי לשון הפסוקים בהקדם דברי חז"ל, ומסיים שהוא הוא שורש השינוי בנוסח התפלה: "ולכן אנו אומרים בתפלה בר"ה שחל בשבת זכרון תרועה..."³³, ותומך מנהג זה בדברי הפייטן שהובאו בראש היריעה.

* הערה: המודגש מכאן ואילך בא לציין שתיבות אלה אינן מנוקדות בסידורים, והכוונה להוספה בשבת

*

מכאן ואילך מצאנו כל מיני סגנונות של שיבוץ הנוסח לשבת.

מחזור מנהג אשכנז המערבי, מהמאה הי"ד, : את יום השבת הזה ואת יום הזכרון הזה **יום תרועה** [?]³³ וכן הוא במחזור אויגשפורג שנת רצ"ו הנוסח הוא: "**יום השבת הזה** ואת יום הזכרון הזה זכרון תרועה, **יום תרועה** מקרא קודש".

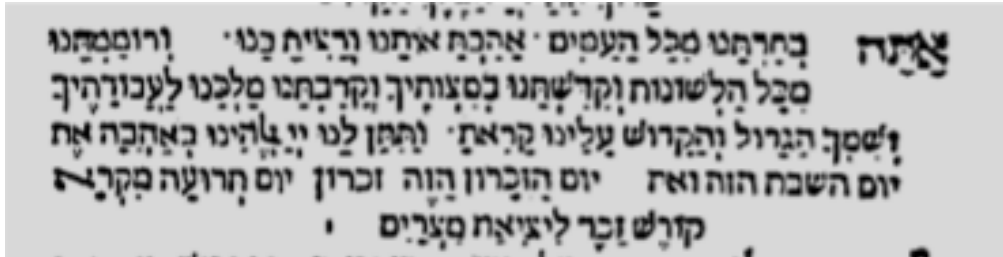
מחזור מנהג אשכנז, אויגשפורג רצ"ו

³⁰ ערוגת הבושם, ח"ג, עמ' 465.

³¹ רוקח, הלכות תפלות רגלים, סי' שב.

³² הגהות מיימוניות, פרק כט משבת, וסומך על דברי מסכת סופרים.

³³ כת"י אוקס' בודלי מס' 1042 (סרט 22628).

מחזור מנהג פולין, לובלין שכו

מנהג פולין נמצא בכת"י (אוקספורד בודליינה, מס' 166, שנת רכ לערך; אוקספורד בודליינה, מס' 668, גם הוא מתקופה זו), וכן ברוב מחזורים מנהג פולין (פראג רצ"ג; לובלין ש"א, שכו"; קראקא שמ"ד; הדרת קודש תע"ה): **"יום השבת הזה ואת יום הזכרון הזה זכרון יום תרועה"**. ויש שהטיבו לשבץ את השינוי: **"ואת השבת הזה ואת יום הזכרון הזה יום תרועה זכרון תרועה יום תרועה"** (כ"ה מחזור עם פירוש מעגלי צדק, סבינוניטה ש"ז; מחזור מנהג פולין, ויניציה שכ"ח). וכ"ה במחזור מנהג רומא, נכתב בשנת קס"ג, אוסף פרמא מס' 3132, דף 173, מחזור מנהג רומא נכתב בשנת ר"ט, כת"י וטיקן 437, דף 227³⁴, בולוניה שנת ש' (עמ' יג); מנטובה ש"ז.

וכן מפורש בספרי מנהגי אשכנז: מנהגי רבי אייזיק טירנא: **"ואם שבת: יום המנוח הזה וכו' ויום הזכרון הזה זכרון תרועה"**³⁵. וכ"ה במנהגי וורמייזא, א, עמ' קמו.

בלבוש (תקפב, ז) מפרט את השוני בין שבת וחול, שבשבת אין מזכירים תרועה כיון שאין תוקעים, ולכן הנוסח הוא: **"ותתן לנו... באהבה את יום השבת הזה, ואת יום הזכרון הזה זכרון תרועה מקרא קודש"**.

התפשטות הנוסח

עדות המזרח קיבלו את השינוי הזה בתקופה מאוחרת יחסית, בעקבות דברי השו"ע (תקפב, ז) שהכריע כדעתו של רבי שמואל בן חפני גאון, שבר"ה שחל בשבת יש לומר **"זכרון תרועה"** דוקא, דלא כרוב חכמי ספרד!³⁶ וכבר מצאנוהו בכמה מחזורים חשובים, כדוגמת מחזור נוסח ארם-צובה³⁷, וכ"ה במחזור כת"י

³⁴ בשני מחזורים אלו הכפיל הסופר את נוסח הקידוש הן לחול והן לר"ה שחל שבת. וכן בנוסח של שבת, מפורש: את יום השבת הזה ואת יום הזכרון הזה זכרון תרועה מקרא קודש.

³⁵ מהדו' מכוון ירושלים עמ' צא. מעניין שרבו רבי אברהם קלויזנר, למרות שפירט בפרוטרוט כל ההבדלים בנוסח התפילה בין חל בחול או בשבת, בעיקר נוסח התפלה שבו אנו דנים, לא פירט.

³⁶ הבי"י שינה כאן בעקבות תשובת רבי שמואל בן חפני שהועתקה בטור, אבל לכאורה צ"ב, שהרי הטור בעצמו כתב עם סיום תשובה זו: **"וכן נוהגין באשכנז"**. היינו באשכנז דייקא, ולא בספרד, למה א"כ שינה הבי"י וקבע כך בשולחנו הערוך, וצ"ע.

³⁷ ויניציה רפ"ז, דף תלו ע"ב.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

ראש השנה תשפ"א

מנהג קרפנטרץ (צרפת), אוסף בניהו, מס' 51, מהמאה הי"ז; מחזור מנהג קרפנטרץ משנת תקל"ב, כת"י פריס 1390, דף ה. ויש שצינו את השינוי בשינוי: "ואת יום הזכרון הזה זכרון יום תרועה"³⁸.

הנוסח המשובש בימינו: "יום זכרון תרועה"

כנראה שבשל הקושי לציין במחזורים את הנוסח את ההבדל בין שבת לחול, מתוך המגמה לחסוך במקום, ומשום שכל מדפיס ציין את ההוראות בסגנון שונה, לא הבינו רבים מה יש לומר בשבת, וברבות הימים נגרם שיבוש חמור, ומלת 'יום' נשתרבה ונגררה אחר 'זכרון תרועה', דבר שאין לו כל יסוד, ובאופן לקוי זה ניסח הפרי מגדים בקונטרס 'נועם מגדים'³⁹. על טעות זו כבר הצביע רבי דוד צבי הופמן ראש בית המדרש לרבנים בברלין⁴⁰, ותמיה תמיה אקרא על המדקדק המפורסם ר' יצחק בער, שהצדיק נוסח זה, וכותב בסידורו המדויק 'עבודת ישראל' שבשבת יש לומר: "יום זכרון תרועה".

בכמה מחזורים דייקנים בימינו תיקנו את הנוסח, כך לדוגמא כותב ר' דוד כהן בהערותיו לסידורו 'אזור אליהו' בקידוש לליל ר"ה, ומוסיף בהערותיו: "במקצת סידורים ישנים נכתב זכרון תרועה לשבת ואח"כ יום תרועה, כדי שלא יטעו: קראקא של"ח, ווניציא שני"א, פראג תכ"ח". וכן במחזור 'כתר מלכות' לידי"נ ר' ישראל מאיר הירש.

ולמעשה כבר הכריע למעשה מפוסקי דורנו, רבי ישראל יעקב פישר זצ"ל, שאין לומר 'יום' בשבת⁴¹.

ואם תשאל בשל מה הסער הזה, מדוע אני מרעיש עולמות בשל תיבה קטנה זו שאינה מגרעת ממשמעות התפילה, יש לציין לדברים כדרבונות שיצאו מפי התשב"ץ על שינוי כגון דא. התשב"ץ נשאל מעיר גאייה על ש"ץ שלא רצה לומר לשון 'בריאת העולם' בר"ה שחל בשבת, ולכן במקום "זה היום תחלת מעשיך" אמר "זה היום זכרון מעשיך", ובמקום "היום הרת עולם" אמר "היום נצב לריב השם", ונשאל התשב"ץ האם נהג כשורה?

התשב"ץ לא נכנס כלל לנימוקיו של חזן מתחכם זה, רק הביא שנוסחנו מיוסד על דברי הגמרא, וכל המשנה הרי הוא: "יוצא מדרך הראשונים ז"ל ואין מזכירין אותו לשבח"⁴².

³⁸ מחזורי פולין, פראג רצ"ג; קראקא שמ"ד. וצ"ע בנוסח פראג שע"ו: "את יום השבת הזה יום תרועה באהבה!"

³⁹ מונקאטש תר"ע, דף כד ע"א. קונטרס זה מוקדש לבירור נוסחי התפילה. גם בספרו פרי מגדים (אשל אברהם תקפב ד) הקדיש סעיף שלם לדקדוק בנוסח התפילה של ר"ה, וכתב במפורש "יום זכרון תרועה".

⁴⁰ הובא בשמו ע"י ר' אברהם ברלינר, כתבים נבחרים, ירושלים תשכ"ט, א, עמ' 129.

בפתח השנה החדשה כאן המקום לציין לשבח את נינו ר' שלמה הופמן שליט"א, עורך כתב העת הנפלא 'ירושתנו', על מסירותו הרבה להוצאת הגליונות ולעיצובם הנאה, מעשה ידיו להתפאר. תשואות חן לו.

⁴¹ שו"ת אבן ישראל, ז, סו"ס לה.

⁴² שו"ת תשב"ץ, ג, ס"י רץ. בהמשך מביא כמה קטעים חריפים מתשובות רע"ג המוכיח לאלו "שנראים כמדקדקים וגורעים ומוסיפים, לא יפה הם עושים שמשנים מנהג שתי הישיבות". וראה שם ס"י שט, ולא ראיתי מקבילות לשינוי זה.

פלפול נאה בענין הזכרת זכרון תרועה בשבת

מצות היום בשופר נזכרת בפרשת פנחס בכתוב "יום תרועה יהיה לכם" (במדבר כט א). ופירש רש"י בפרשת אמור על הפסוק 'זכרון תרועה מקרא קודש': "זכרון פסוקי זכרונות ופסוקי שופרות לזכור לכם עקידת יצחק שקרב תחתיו אייל", מפשטות דבריו משמע שיש ללמוד מהכתוב לומר פסוקי זכרונות ושופרות מדאורייתא וזו ההוראה ב'זכרון תרועה'. מקור דברי רש"י הם בגמ' ר"ה (דף לב) שהביאה את הפסוק כמקור לאמירת זכרונות ושופרות. הרמב"ן הביא את פרש"י והקשה עליו שהיה צריך להביא גם פסוקי מלכויות, שלא יתכן שיזכיר הכתוב זכרונות ושופרות ולא יזכיר מלכויות, והוסיף ש"כל זה אסמכתא מדבריהם ומפורש אמרו הולכין למקום שתוקעים ואין הולכים למקום שמברכים פשיטא הא דאורייתא והא דרבנן" וכו', ולאחר שדחה את פירושו של רש"י מכח שאלות אלה, פירש הרמב"ן שם: "אבל זכרון תרועה כמו יום תרועה יהיה לכם יאמר שנריע ביום הזה ויהיה לנו לזכרון לפני ה'" וכו' מבואר בדעת הרמב"ן שיום תרועה וזכרון תרועה – הוראה אחת היא, שיש לתקוע בשופר שעצם התקיעה היא לזכרון לפני ה'. ובהמשך ביאר הרמב"ן את הצורך במצות השופר כזכרון תרועה, לפי שר"ה הוא יום הדין ויש צורך בזכרון החסדים, ומכאן שהגדרת היום היא "יום הזכרון". אולם רש"י מפרש שיום תרועה וזכרון תרועה שתי הוראות הן, והוסיפה התורה בציווי זכרון תרועה שמלבד התקיעה הנזכרת "ביום תרועה יהיה לכם" יש להזכיר פסוקי זכרונות ושופרות עם התקיעה כדי שתעלה לרצון. על קושיות הרמב"ן על פרש"י השיבו המזרחי והגור אריה.

והנה, לסברת הרמב"ן יש להבין את הנוסח בר"ה שחל בחול "זכרון תרועה מקרא קודש", שהרי יום תרועה וזכרון תרועה אחד הם, שיש לתקוע תקיעה שיש בה הזכרון לפני ה', ואילו הנוסח המחלק בין יום תרועה לזכרון תרועה הוא כפירוש רש"י שביאר הכתוב בשתי הוראות, שיום תרועה הוא ההוראה לתקוע בשופר בר"ה וזכרון תרועה הוא ההוראה להזכיר עם התקיעה פסוקי זכרונות, ולכך בשבת שחכמים עקרו את מצות התקיעה השאירו את החיוב של זכרון תרועה להזכיר בתפילה פסוקי מלכויות זכרונות ושופרות. ולפי זה, לסברת רש"י שיש שתי הוראות במצות השופר, אע"פ שעקרו חכמים את מצות התקיעה כיון שאמירת פסוקי זכרונות ושופרות מן התורה ונאמרת בשבת, מסתבר יותר שלא עקרו והפקיעו מצות התקיעה בשבת, אלא אסרו לתקוע מחשש שמא יעבירו, ואילו לסברת רמב"ן שכל מצות השופר היא התקיעה והיא הזכרון, כשאסרו לתקוע בשבת עקרו המצוה לגמרי וגם אם תקע לא יצא.

ומכאן נראה שאכן הרמב"ן לשיטתו כנוסח ספרד שלא שינו בין שבת לחול והרי זו הוראה אחת, ולכן בחרו תמיד לומר "זכרון תרועה" שאין זו משמעות אחרת מ"יום תרועה". לעומת כן, רש"י שהיה דורות אחדים לפני שינוי הנוסח ומצודתו פרוסה היתה על אשכנז וצרפת, כבר ראה הבדל בסיסי בין שני לשונות הפסוקים "זכרון תרועה" ו"יום תרועה", ובכך מתיישב הצורך לשנות את הנוסח בין שבת לחול, ודוק.

ובכך נראה לתלות את מחלוקת האחרונים שנחלקו באדם שעבר על דברי חכמים ותקע בשבת – אם יצא ידי חובתו. הגאון רעק"א סבר שיצא יד"ח ואין זו מצוה הבאה בעבירה (דרוש וחדוש ח"א מערכה ח), ובשו"ת בית שלמה ושו"ת חלקת יואב ועוד אחרונים חלקו עליו. וניתן לתלות את מחלוקתם בפלוגתת רש"י ורמב"ן; רעק"א סבר כרש"י שהמצוה נשארת אלא שגזרו חכמים וביטלוה, והחולקים עליו סוברים כרמב"ן שחכמים עקרו לגמרי.

רבי משה טייטלבוים אב"ד אויהעל בעל 'ישמח משה', בדרוש לר"ה שחל בשבת, ביאר בדרך דרוש את דברי הפיוט שהבאנו בראש היריעה, ולחיבת הקודש אביא את תוכן דבריו. בנוסח התפילה "יום השבת הזה זכרון תרועה זכר ליציאת מצרים", יש לפרש: עיקר יציאת מצרים הוא יציאת הנשמה מהטומאה העמוקה – מ"ט שערי טומאה, אל נו"ן שערי קדושה. האיך זוכים לדרגה גדולה זו, ע"י השופר, ואי ליכא שופר בגין שבת, הרי השבת עצמה מעוררת את נו"ן שערי הקדושה המשפיעים קדושה על ישראל הרוצים להתקדש, ועי"כ נקראים 'קדושים' והקדש מוציא מידי שיעבוד.

אחרי הקדמה זו הוא מפרש את לשון הפיוט: "וזהו כוונת הפייטן: 'יום זה אם יקרה בשבת זכרון תרועה', זכרון אותיות זכר נו"ן – שערי קדושה, היינו שיסדו אנשי כנסת הגדולה⁴³ 'זכרון תרועה מקרא קודש זכר ליציאת מצרים', כמו שהם נפקעו מהשיעבוד ע"י שנקראו קדוש, כן יהיה, מי שרוצה לשוב הרי שערי תשובה פתוחים לפניו, מי שרוצה להתקדש, הרי שערי קדושה פתוחים" (ישמח משה, פ' אמור דף ל ע"ב).

בברכת שנה טובה ומאושרת

יחיאל גולדהבר

⁴³ קביעה זו, שאנשי כנסת הגדולה תיקנו נוסח זה, אינו מוכרחת, כפי העולה מכל המאמר.